

УДК 902.34:7025/664.6/.7:664.731

Хомчик Марина Андріївна
старша наукова співробітниця
сектору “Археологія доби раннього заліза”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Бут Юрій Павлович
завідувач сектору реставрації творів з металу
відділу наукової реставрації пам’яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Maryna A. Khomchuk
Senior research fellow,
Sector of Early Iron Age Archaeology,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Yuriy P. But
Head of the Sector of Restoration of Metal Items,
Department of Scientific Restoration of Artifacts,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**КАМ’ЯНІ СТУПИ АНТИЧНОГО ЧАСУ
В ЗІБРАННЯХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА “ОЛЬВІЯ”**

**STONE ANCIENT MORTARS IN THE COLLECTIONS OF THE NMUH AND THE NATIONAL HISTORICAL
AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE ‘OLBIA’**

Анотація

Стаття присвячена археологічній колекції сектору науково-дослідного відділу збереження фондів “Археологія доби раннього заліза” Національного музею історії України. Особливу увагу приділено збереженню та реставрації категорії речей, а саме – господарським античним кам’яним ступам із розкопок античного міста Ольвія, які проводилися упродовж ХХ ст. в Національному історико-археологічному заповіднику “Ольвія”.

Ключові слова: кам’яні ступи, Національний музей історії України, Національний історико-археологічний заповідник “Ольвія”.

Summary

The article is dedicated to the archaeological collection of the sector of early iron age archaeology, which belongs to the research department of preservation of funds in the National Museum of Ukrainian History. Particular attention is paid to the preservation and restoration of the categories of things, namely, the economic antique stone mortars from the excavations of the ancient city of Olbia, which were held during the 20th century at the National Historical and Archaeological Reserve ‘Olbia’.

Key words: stone mortars, the National Museum of Ukrainian History, the National Historical and Archaeological Reserve ‘Olbia’.

У зібранні Національного музею історії України (далі – НМІУ) в секторі “Археологія доби раннього заліза” зберігаються дві кам’яні господарські ступи античного часу. Одна ступа **стаціонарна**, друга **переносна**. Вони надійшли до музею в 1937 р. із Інституту археології АН України, передані раніше туди з розкопок Ольвії.

Стаціонарна ступа, інв. № Б 4–976 (рис. 1), була знайдена археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л. М. Славина в заповіднику “Ольвія” на ділянці “Г” у 1937 р. Вона має келихоподібну форму з конусоподібним заглибленням у середині. Зроблена з вапняку (розміри: висота – 58 см; діаметр вінець – 48 см; діаметр денця – 31 см; глибина заглиблення – 45 см). Нижня частина ступи звужена: її закопували в землю, що робило ступу нерухомою. Аналогічною за формою та розміром є стаціонарна ступа № 16¹, що зберігається в Національному історико-археологічному заповіднику “Ольвія” (далі – НІАЗ “Ольвія”) та експонується в музеї-лапідарії на відкритому майданчику № 2 (рис. 2)).

Друга ступа переносна, інв. № Б–6 961 (рис. 3). Відомо, що вона походить із заповідника “Ольвія”, решта інформації

1 Опис кам’яних виробів у музеї – Лапідарії НІАЗ “Ольвія”. 2017 р.

втрачена в роки Другої світової війни. Ступа з вапняку має циліндричну форму, в середині конусоподібне заглиблення. В нижній частині ступи із двох протилежних боків – два округлі отвори (можливо, свідчення вторинного використання), розміри ступи: висота – 56,3 см; діаметр – 37 см; діаметр заглиблення – 17–20,5 см; глибина заглиблення – 38,5 см; розміри округлих отворів: діаметр отвору № 1 – 7,5 см; діаметр отвору № 2 – 6,4 см; глибина отвору № 1 – 8 см; глибина отвору № 2 – 8,5 см).

В НІАЗ “Ольвія” зберігаються 10 кам'яних ступ. Шість вапнякових ступ було знайдено у першій пол. XX ст., дві вапнякові та дві мармурові – в кін. XX ст.

Вони поділяються на **стаціонарні** та **переносні**.

Стаціонарних ступ у зібранні НІАЗ “Ольвія” чотири. Всі вони вапнякові. Ступа № 11², має конусоподібну форму із плоскими бортиками (розміри: висота – 64 см; діаметр вінець – 46 см; діаметр денця – 32 см; діаметр заглиблення – 9–27 см; глибина заглиблення – 42 см.). Ступа № 16³ – келихоподібної форми із плоскими бортиками (розміри: висота – 58 см; діаметр вінець – 48 см; діаметр денця – 31 см; глибина заглиблення – 45 см). Ця ступа є аналогічною за формою та розміром зі ступою із зібрання НМІУ (інв. № Б 4–976). Ступа № 12⁴ циліндричної форми, звужується посередині, із плоскими бортиками (розміри: висота ступи – 63 см; діаметр вінець – 36 см; діаметр звуженої частини ступи – 27 см; діаметр денця – 31 см; діаметр заглиблення – 7–24 см, глибина – 41 см). У місці закінчення заглиблення є наскрізний прямокутний отвір (7×10 см). Під час очищення зерна від солома отвір закривали, потім його відкривали, й через нього висипалося очищене зерно та солома. Ступа № 41⁵ має циліндричну форму, звужується донизу (розміри: висота – 65 см; діаметр вінця – 43 см; діаметр денця – 29 см; заглиблення – 41 см; діаметр заглиблення – 53 см).

Переносних ступ у зібранні Ольвійського заповідника шість: чотири вапнякові та дві мармурові. Широке денце цих ступ надавало їм стійкості.

Ступа № 10 вапнякова, біконічної форми, зі звуженням посередині та плоскими бортиками (розміри: висота – 69 см; діаметр вінець – 37 см). Ступа № 14⁶ вапнякова, конусоподібної форми, із плоскими бортиками (розміри: висота – 64 см; діаметр вінець – 46 см, діаметр денця – 32 см; діаметр заглиблення – 9–27 см, глибина заглиблення – 42 см).

Ступа № 10⁷ вапнякова, біконічної форми, зі звуженням посередині, із плоскими бортиками (розміри: висота – 69 см; діаметр вінець – 37 см, діаметр звуженої частини – 29 см, діаметр денця – 39 см; діаметр заглиблення – 15–26 см; глибина заглиблення – 29 см). Ступа № 14⁸ вапнякова, чобіткоподібної форми, із плоским краєм (розміри: висота – 62 см; діаметр вінець – 38 см; довжина нижньої частини ступи (чобітка) – 32 см; ширина нижньої частини ступи (чобітка) – 28 см; діаметр заглиблення – 10–28 см; глибина заглиблення – 43 см).

Дві ступки з білого мрамору були виявлені в Ольвії в кін. XX ст. на ділянках “Р–25” та “НГФ” археологічними експедиціями під керівництвом к. і. н. В. В. Крапівіної та к. і. н. Н. О. Лейпунської. Перша ступа, інв. № 227 (Рис. 4), мармурова, циліндричної форми, на широкому піддоні (розміри: висота – 29 см; діаметр вінця – 27 см; діаметр денця – 22 см; глибина заглиблення – 25 см; діаметр заглиблення – 5–22 см). Друга мармурова ступа, інв. № 1 468, НГФ, О–2001 (Рис. 5), циліндричної форми, на високому широкому піддоні (розміри: висота – 29 см; діаметр вінця – 25,5 см; діаметр денця – 21 см; глибина заглиблення – 21 см; діаметр заглиблення – 5–20 см).

Аналогічною є ступка з мрамору, відома із розкопок у Танаїсі⁹.

Господарчі ступи в античний час виготовлялися з мрамору, базальту, граніту та іншого каменю. На поч. XX ст. в Ольвії була знайдена гранітна переносна ступа із двома петлеподібними ручками¹⁰ (рис. 6), яка нині зберігається в Державному Ермітажі (РФ).

Розміри таких ступок різні: від великих, об'єм яких становить кілька літрів, до маленьких, розрахованих на кілька грамів. Під час використання такі ступки заповнювали на 1/3.

Мрамурові ступки призначалися для подрібнення, перетирання, розбивання, розчавлювання продуктів: від зелені до твердих злаків та прянощів. У цих ступках також готували соуси.

Знахідки ступ відомі в сільській хорі Ольвії¹¹.

Всі кам'яні ступи із зібрань НМІУ і НІАЗ “Ольвія” пошкоджені.

Основою економіки за античності було сільське господарство, яким займалася більшість населення в містах-державках Північного Причорномор'я. Греки використовували звичні для них агроприйоми та знаряддя праці. Головними зерновими культурами були пшениця, ячмінь, просо¹². Скошені злаки ввозили на тік, де їх молотили, використовуючи волів, мулів та коней, які ходили по колу й копитами вибивали зерно з колосків. Перевіяне зерно зберігали в зернових ямах, піфосах

2 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2017 р.

3 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2017 р.

4 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2017 р.

5 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2018 р.

6 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2017 р.

7 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2017 р.

8 Опис кам'яних виробів у музеї – Лапідарій НІАЗ “Ольвія” 2017 р.

9 Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. – Москва: Наука, 1972. – С. 351.

10 Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953. – С. 37

11 Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешико В. М. Сельскохозяйственная округа Ольвии. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 137.

12 Ольговський С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я: навчальний посібник / Міністерство культури і туризму України, Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ: Альтерпрес, 2007. – С. 76.

чи великих амфорах¹³. Як вже зазначалося, для очищення зерна від полови використовували ступи. Знахідки камінних ступ свідчать про домашнє виробництво круп та фуражу. Крім зерна, у ступах товкли горох, боби, сушену рибу. Згідно з античними зображеннями, цим займалися одночасно дві жінки, які стояли перед високою ступою одна напроти одної та по черзі били довгими товкачами (рис. 7). Високі вузькі ступи були здебільшого дерев'яні, рідше кам'яні, які й збереглися та відомі з розкопок античних міст Північного Причорномор'я. Основою щоденної їжі давніх греків були каші та хліб, тому ступи, ймовірно, тримали в кожному домі¹⁴.

У XIX ст. і на поч. XX ст. дерев'яні ступи (рис. 8) використовували у побуті в кожному районі України як пристрій для виготовлення круп чи фуражу або для очищення зерна від полови. І ступу, і товкач виготовляли із твердих порід дерева – дуба, груші, шовковиці тощо. Якщо твердого дерева бракувало, робочі площини оковувалися. Оковка товкача знизу робилася таким чином, щоб зерно не розбивалося зовсім, коли виготовлялася крупа. У ступах товкли пшеницю, овес, просо, горох, квасолю, сухі груші та яблука тощо. На території України відомі два типи ступ: ручна й ножна¹⁵.

На наш погляд, античні дерев'яні ступи мало відрізнялися від середньовічних ступ.

Збереженість кам'яних ступ у НМІУ дуже відрізняється від збереженості кам'яних ступ, які в заповіднику “Ольвія” упродовж багатьох десятиліть зберігаються просто неба, що несприятливо позначається на їхньому фізичному стані. Коливання температури протягом років зумовлює неоднакову вологість поверхні кам'яних ступ. Це призводить до вивітрювання, обсіпання, відшарування та забруднення поверхні ґрунтом, що, своєю чергою, сприяє проростанню лишайників та подальшій деструкції пам'яток. Вони потребують комплексу реставраційних заходів (розчищення, укріплення, гідрофобізації, біоцидної обробки тощо) (рис. 9).

Стан ступ, що зберігаються у НМІУ з 1937 р., інший. Поверхня пам'яток не обсіпається та не відшаровується, не вкрита лишайниками, структура каменю не змінена.

З огляду на те, що землеробство посідало головне місце в економіці античних міст Північного Причорномор'я, господарський інвентар належить до категорії рідкісних речей. Подальше дослідження, реставрація та збереження у приміщенні дозволить деталізувати наші уявлення про домашнє господарство давніх греків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953. – 205 с.
2. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. – Київ: Наукова думка, 1971. – 164 с.
3. Кругликова И. Т. Сельское хозяйство и промыслы // Античные государства Северного Причерноморья / Серия: Археология СССР [Т. 9]. – Москва: Наука, 1981. – С. 154–162.
4. Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельскохозяйственная округа Ольвии. – Киев: Наукова думка, 1989. – 240 с.
5. Ольговський С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я: навчальний посібник / Міністерство культури і туризму України, Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ: Альтерпрес, 2007. – 149 с.
6. Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. – Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 2000. – 288 с.
7. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. – Москва: Наука, 1972. – 352 с.
8. Опис кам'яних виробів у музеї – Лapidарій НІАЗ “Ольвія”. 2017 р.
9. Опис кам'яних виробів у музеї – Лapidарій НІАЗ “Ольвія”. 2018 р.

REFERENCES

1. Blavatskiy V. D. Zemledelie v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorya. – Moskva: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1953. – 205 s.
2. Horlenko V. F., Boiko I. D., Kunytskyi O. S. Narodna zemlerobskaya tekhnika ukrainsiv. – Kyiv: Naukova dumka, 1971. – 164 s.
3. Kruglikova I. T. Selskoe khozyaystvo i promysly // Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomorya / Seriya: Arheologiya SSSR [T. 9]. – Moskva, 1981. – S. 154–162.
4. Kryzhickiy S. D., Buyskih S. B., Burakov A. V., Otrushko V. M. Selskokhozyaystvennaya okruga Olvii. – Kiev: Naukova dumka, 1989. – 240 s.
5. Olhovskiy S. Ya. Antychni derzhavy Pivnichnogo Prychornomoria: navchalnyi posibnyk / Ministerstvo kultury i turyzmu Ukrainy, Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv. – Kyiv: Alterpres, 2007. – 149 s.
6. Skrzhinskaya M. V. Budni i prazdniki Olvii v VI–I vv. do n. e. – Sankt-Peterburg: ALETEYYA, 2000. – 288 s.
7. Shelov D. B. Tanaiss i Nizhniy Don v pervye veka n. e. – Moskva: Nauka, 1972. – 352 s.
8. Opys kamianykh vyrobiv u muzei – Lapidarii NIAZ “Olviia”. 2017 r.
9. Opys kamianykh vyrobiv u muzei – Lapidarii NIAZ Olviia”. 2018 r.

13 Кругликова И. Т. Сельское хозяйство и промыслы. // Античные государства Северного Причерноморья / Серия: Археология СССР [Т. 9]. – Москва: Наука, 1981. – С. 154.

14 Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. – Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 2000. – С. 194–195.

15 Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 102.

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** Ступа стаціонарна. НМІУ, інв. № Б 4–976.
- Рис. 2.** Ступа стаціонарна. НІАЗ “Ольвія”, інв. № 16.
- Рис. 3.** Ступа переносна. НМІУ, інв. № 6 961.
- Рис. 4.** Ступа переносна, мармурова. НІАЗ “Ольвія”, інв. № 227.
- Рис. 5.** Ступа переносна, мармурова. НІАЗ “Ольвія”, інв. № 1 468. НГФ, О–2001.
- Рис. 6.** Ступа переносна. Державний Ермітаж (Росія).
- Рис. 7.** Зображення двох жінок біля переносної ступи на античному посуді. Греція.
- Рис. 8.** Ступа дерев'яна. ХІХ ст.
- Рис. 9.** Ступи вапнякові. НІАЗ “Ольвія”.Р

Рис. 1, 3

Рис. 2

Рис 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

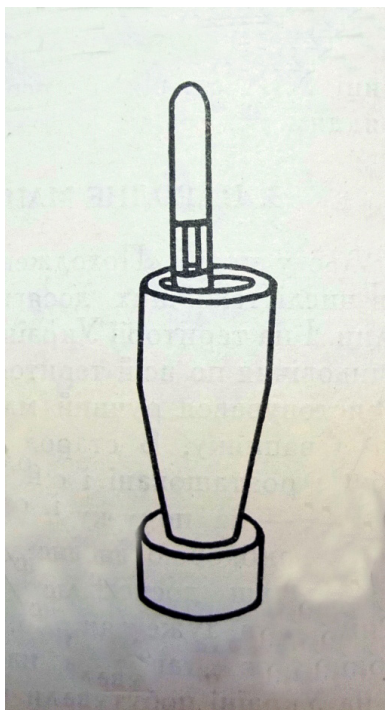

Рис. 8

Рис. 9